

החירשים בישראל כמיעוט דו-לשוני: יחסי גומלין בין העברית לבין שפת הסימנים הישראלית

בעשורים האחרונים הולכת וגוברת ההכרה כי קהילות החירשים מהוות קהילות תרבותיות-לשוניות, ולא קבוצות נכות. הכרה זו צמחה בד בבד עם התפתחות המחקר הבלשני על שפות סימנים. מחקרים על שפות סימנים שונות מלמדים בבירור כי שפות סימנים הן שפות לכל דבר, בעלות מורכבות לשונית ואפשרויות ביטוי כשל שפות מדוברות. מחקרים על רכישת שפת הסימנים הראו כי ילדים הרוכשים שפה זו כשפת אם עושים זאת בצורה דומה מאוד ובקצב מקביל לשלבי רכישת שפות מדוברות.

שפת הסימנים הנה המאפיין המרכזי של קהילת החירשים. היא מאפשרת לחירשים תקשורת קולחת, יעילה ועשירה, שבאמצעותה ניתן להעביר ולבקש מידע, להעביר ערכים חברתיים ותרבותיים ומסורות תרבותיות, לבנות זהות אישית וחברתית, ואף ליצור יצירות אומנות כגון שירה וסיפורת. במישור הפרט, שפת הסימנים היא השפה היחידה שילד חירש יכול לרכוש באופן טבעי, ע"י חשיפה בלבד וללא צורך בהוראה מכוונת ובלמוד מאומץ.

שפת הסימנים הישראלית הינה השפה הטבעית של קהילת החירשים בארץ. שפה זו אינה ייצוג חזותי של העברית. זוהי שפה עצמאית, בעלת מבנה דקדוקי עשיר ומורכב השונה באופן מהותי מזה של העברית.¹ לשפה זו אוצר מלים עשיר, המשקף את העולם התרבותי-חברתי של קהילת החירשים. שפת הסימנים הישראלית החלה להיווצר עם התגבשות קהילת החירשים בארץ בשנות ה-30 וה-40. היא הושפעה משפות הסימנים השונות שהביאו עמם גלי העלייה השונים. שפת הסימנים הישראלית משמשת גם במספר קהילות חירשים ערביות בארץ, ובתור שכזאת היא אכן שפה ישראלית, הקשורה למקום עצמו.

קהילת החירשים מהווה מיעוט לשוני-חברתי בארץ. קהילה זו שונה ממיעוטים לשוניים אחרים בנקודה חשובה: רוב חברי קהילת החירשים אינם נולדים לתוך הקהילה, ואינם רוכשים את השפה מהוריהם מלידה. זאת משום שרוב הילדים החירשים (כ-90%) נולדים להורים שומעים. ילדים אלו נחשפים לשפת הסימנים במלואה רק כאשר הם באים במגע עם מבוגרים חירשים, או עם ילדים חירשים הבאים ממשפחות חירשות. דבר זה יכול לקרות בגיל בילדות במערכת החינוך, או מאוחר יותר, בגיל הנעורים, עם הצטרפות בני הנוער החירשים למועדוני החירשים בארץ.

חברי קהילת החירשים הם ברובם הגדול דו-לשוניים: שפת הסימנים היא השפה הטבעית וצורת התקשורת העיקרית בתוך הקהילה. אך רוב חברי הקהילה גם שולטים היטב בעברית, אותה הם לומדים במוסדות החינוך. הם משתמשים בעברית לתקשורת עם שומעים, וכן לקריאה ולכתיבה. מכאן שרכישת ההשכלה נעשית על-פי-רוב בעברית. מכיוון שרוב השומעים אינם יודעים שפת סימנים, התקשורת בין חירשים לשומעים נעשית בדרך-כלל ע"י דיבור וקריאת שפתיים. אך קיימת גם צורת תקשורת מסומנת המהווה מעין ייצוג חזותי של העברית. צורת תקשורת זו, הנקראת עברית מסומנת, משמשת לתקשורת בין חירשים לשומעים, ונמצאת בשימוש נרחב למדי במוסדות החינוך לחירשים.

המצב הלשוני של חירשים כמיעוט לשוני הוא בעל איפיונים רבים של מיעוטים לשוניים ככלל

(Simpson 1999):

- שפת המיעוט משמשת רק בהקשרים חברתיים מסויימים, ואילו שפת הרוב משמשת בתחומים חיים אחרים.
- בשל כך, לעתים בשפת המיעוט יש מחסרים לקסיקליים בתחומים מסויימים, כגון מינוחים מקצועיים שונים.
- רוב חברי קהילת המיעוט הם דו-לשוניים.
- יש פחות סטנדרטיזציה בצורות הלשוניות של שפת המיעוט.
- אנשים המתנגדים לשפת המיעוט טוענים שחוסר האחידות והמחסרים הלקסיקליים הם עדות לכך ששפת המיעוט היא 'נחותה' משפת הרוב.

אך בשונה ממיעוטים לשוניים אחרים, שתי השפות המשמשות בקהילת החירשים אינן מועברות באותו ערוץ פיזי. שפת הסימנים היא שפה חזותית-ידנית (manual-visual), ואילו העברית היא שפה המועברת בערוץ השמיעתי. האם לעובדה זו יש השפעה על יחסי הגומלין בין שתי השפות בקרב קהילת החירשים? לשם כך אבדוק מספר היבטים של יחסי הגומלין בין העברית לשפת הסימנים הישראלית. ההשפעה של העברית על שפת הסימנים היא בעיקר בתחום הלקסיקון. שאילת מלים מן העברית באה לידי ביטוי בשלושה אופנים עיקריים: א. **תרגום שאילה** של צרפים והרכבים, כגון 'מסיבת הפתעה', 'נעלי בית', 'תואר ראשון'. ב. **איות ידני** (fingerspelling). בשיטת ייצוג זו, כל אות באלף-בית מיוצגת על-ידי תבנית כף יד מסוימת. המסמן המשתמש באיות למעשה נותן ייצוג ידני למילה **הכתובה**. בשפת הסימנים הישראלית משתמשים באיות בעיקר לציון שמות של אנשים ומקומות אשר אין להם סימן, ולעתים אף לציון מונחים

¹ מחקרים על שפת הסימנים הישראלית כוללים בין השאר את העבודות הבאות: Aronoff, Meir and Sandler (2000), Meir (1998a, b), Sandler (1999 a, b), ועבודות המוזכרות שם.

מקצועיים. אך יש נטייה לא להרבות להשתמש באמצעי זה. ג. **איתחול** (initialization): מילה 'מאותחלת' מתבססת על סימן מאוצר המילים של שפת הסימנים הישראלית, אך תבנית כף היד נקבעת על-פי האות הראשונה (בדרך-כלל) של המילה בעברית אותה שואלים. דוגמא לכך היא המילה 'עדיף'. למילה זו אין מילה מקבילה בשפת הסימנים הישראלית. הסימן הקרוב ביותר במשמעותו למילה זו הוא הסימן 'יותר טוב'. הומצא סימן חדש, הזהה לסימן 'יותר-טוב' בכל, פרט לתבנית כף-היד, שהיא תבנית האות 'ע' באלף-בית הידני.

לעומת זאת, תחומים אחרים של מבנה השפה אינם מושפעים מן העברית. דבר זה בולט במיוחד במורפולוגיה. שפת הסימנים הישראלית, כשפות סימנים אחרות, עושה שימוש נרחב במורפולוגיה לא-לינארית. דבר זה בא לידי ביטוי בנטיות מורפולוגיות כגון מערכת ההתאם בפועל ומערכת נטיית האספקט. תהליכים מורפולוגיים אלו אינם מושפעים כלל מן העברית. גם בתחביר אנו מוצאים שהשפעה של העברית על שפת הסימנים אינה כה רבה. ראשית, לשפת הסימנים נטייה חזקה לסדר מלים של 'נושא המסר-נשוא המסר' (topic-comment) (ר' Rosenstein 2000), כבמשפט הבא: 'בית חדש, קופסאות, עד-עכשיו אני לפתוח אפס' (יעדין לא פתחתי את הקופסאות בביתי החדש). סדר מלים טופיקלי מאפיין גם צירופי שייכות, כגון: 'בן שלי כלב שלו' (הכלב של הבן שלי). סדר מלים השונה מהעברית מאפיין גם משפטי שלילה ושאלה. מילות השלילה בדרך-כלל מופיעות אחרי המילה הנשללת, ומילות השאלה נטות לבוא בסוף המשפט.

התכונות התחביריות והמורפולוגיות שצוינו לעיל מאפיינות שפות סימנים רבות. ייתכן שאיפיוני הערוץ החזותי-ידני משפיע על תחומים מסוימים במבנה הלשוני של שפות סימנים². דבר זה יכול להסביר את העובדה שלעברית יש השפעה מועטה על המורפולוגיה והתחביר של שפת הסימנים הישראלית. יחסי הגומלין בין העברית לשפת הסימנים הישראלית באים לידי ביטוי גם בכיוון ההפוך. אנו מוצאים כי לשפת הסימנים יש השפעה רבה על העברית בלשונם של החירשים, ובייחוד על העברית הכתובה. בקטעים שנכתבו על-ידי תלמידי בתי-ספר ניתן לראות כי סדר המלים פעמים רבות משקף את מבנה המסר (נושא המסר – נשוא המסר). מילות השלילה לעתים יופיעו אחרי הפועל הנשלל. בשפת הסימנים ישנו מבנה מורפולוגי בו הפועל כולל גם את המושא שלו (כגון 'להחנות את המכונית', 'לחבוש כובע'). במקרים רבים בעברית הכתובה פעלים כאלה יתורגמו באמצעות מילה אחת בלבד, המושא עפ"י, ולא באמצעות צירוף פועל+ש"ע כפי שדורש מבנה העברית³.

לבסוף, מספר מלים משפת הסימנים חדרו גם לעברית של אנשים שומעים הבאים במגע שוטף עם אנשים חירשים. מלים אלו מציינים מושגים השייכים לעולם החירשים אשר אין להם מקבילה בעברית (כגון הסימן המכונה "פ" המופיע בצירוף 'שפת-סימנים פ', שפירושו 'שפת הסימנים האמיתית'). למרות השוני בערוץ הפיזי, אנו מוצאים כי ישנן השפעות הדדיות של שפת הסימנים הישראלית והעברית. השפעות אלו ניכרות בתחומים מסוימים של השפות, ופחות בתחומים אחרים. ייתכן כי השפעתו של הערוץ הפיזי על מבנים מסוימים בשפה גורם לכך כי השפעות הדדיות כאלו מתאפשרות רק בתחומים מסוימים של מבנה השפה.

ביבליוגרפיה:

- Aronoff, Mark, Irit Meir, and Wendy Sandler. 2000. Universal and particular aspects of sign language morphology. ms. SUNY Stony Brook and University of Haifa
- Meir, Irit. 1998a. *Thematic structure and verb Agreement in Israeli Sign Language*. Doctoral dissertation. Hebrew University of Jerusalem.
- Meir, Irit. 1998b. Syntactic-semantic interaction of Israeli Sign Language verbs: The case of backwards verbs. *Sign Language and Linguistics* 1:1. 3-37.
- Rosenstein, Ofra. 2000. *ISL as a topic prominent language*. MA thesis. University of Haifa.
- Sandler, Wendy. 1999a. Cliticization and prosodic words in a sign language. In Tracy Hall and Ursula Kleinhenz (eds.), *Studies on the phonological word*. Amsterdam: Benjamins. (Current Studies in Linguistic Theory). 223-254.
- Sandler, Wendy. 1999b. The medium is the message: prosodic interpretation of linguistic content in sign language. *Sign Language and Linguistics* 2:2. 187-216.
- Simpson, J.M.Y. 1999. Minority Languages. In Spolsky, B. (ed.). *Concise Encyclopedia of Educational Linguistics*. Amsterdam, Elsevier. Pp. 49-51.

² ר' (2000) Aronoff et.al. לגבי השפעת הערוץ הפיזי על מבנים מורפולוגיים בשפות סימנים.
³ אני מודה לאתי מוסייב על מידע זה.